

Ədəbiyyatımızın qədim kökləri*

Çox qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan xalqının uzun əsrlər boyu yaratdığı möhtəşəm mədəni irsin öyrənilməsinə, əsasən Sovet hakimiyyəti illərində başlanılsa da, bu sahədə az müddətdə böyük uğurlar əldə edilmiş, bədii fikrimizin təkamül yolu geniş araşdırılmışdır. Lakin nailiyyətlər, uğurlu tapıntılar nə qədər əhəmiyyətli olsa da, qədim mədəniyyətimizin bir çox cəhətləri kölgədə qalmış, xüsusən XII əsrdən əvvəlki çağların səthi mülahizələr, systemsiz araşdırmalar çərçivəsindən kənara çıxa bilməmişdir. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin son illər bir-birinin ardınca qəbul etdiyi mühüm qərarların təsiri altında alimlərimiz dərin qatlara daha inamla daxil olmuş, Nizami əsrinin intibahını hazırlayan ədəbi, elmi, mədəni və tarixi zəminin öyrənilməsinə xüsusi səy göstərmişlər. Professor Malik Mahmudovun bu yaxınlarda buraxılmış monoqrafiyası (redaktoru akademik H.M.Araslı) Azərbaycanın qədim ədəbiyyatının ciddi sistemli və elmi şəkildə öyrənilməsi yolunda uğurlu addımlardan biridir.

Malik Mahmudov iyirmi ilə yaxındır ki, şərqşünaslıq elmində sərti olaraq ümummüsəlman mədəniyyəti adlandırılan və VIII-XII əsrləri əhatə edən ərəbdilli irsi öyrənməklə məşğuldur. Bu möhtəşəm irs ərəb dilində təşəkkül tapsa da, onun yaranmasında, inkişafında, formalaşmasında Yaxın və Orta şərqin bir çox xalqları yaxından iştirak etmişlər. O vaxt ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olan Azərbaycan xalqı da həmin mədəniyyətin çiçəklənməsinə və zənginləşməsinə öz tutarlı payını vermiş, azərbaycanlı alim,

şair, ədib və filosoflar ərəb dilində yazdıqları əsərlərlə Şərq elmi və ədəbi fikrinin inkişafında böyük rol oynamışlar. Lakin dil ərəbləşsə də, bədii təfəkkür, ədəbi zövq, ənənə və təcrübə özgələşməmiş, doğma xalqın mənəvi dünyasının ana ruhuna sadiq qalmışdır. Malik Mahmudovun kitabını oxuduqca bu fikir daha da qüvvətlənir, ədəbi faktların zəngin mənzərəsində daha inamla səslənir.

Tədqiq etdiyi dövrün elmi ədəbiyyatda indiyə qədər çox az və öləri öyrənildiyini nəzərə alan monoqrafiya müəllifi ilkin mənbə və məxəzlərin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, təkcə orta əsrlərdə yazılmış ədəbi müntəxəbatları, məcmuələri, təzkirələri saf-çürük etməklə kifayətlənməmiş, tarixi və coğrafi aspektlərdə qələmə alınmış əsərləri də diqqətlə gözəndən keçirmiş, Azərbaycanın mədəniyyətinə aid olan ən kiçik faktı belə həssaslaşla araşdırmışdır. İlk baxışda sadə görünən bu iş əslində tədqiqatçının səbrinin, təmkininin, elmi vicdanının, vətəndaşlıq məsuliyyətinin ölçüsüdür. Monoqrafiyanın "Mənbə və ədəbiyyatın xülasəsi" adlanan I fəslini oxuduqda tədqiqatçıya olan minnətdarlıq hissini ifadə etməmək mümkün deyil.

VII əsr şairi Davdakın Cavanşirə həsr olunmuş mərsiyəsi son vaxtlara qədər yazılı ədəbiyyatımızın az qala həmin dövrdəki ilk və yeganə nümunəsi hesab edilirdi. Malik Mahmudovun tədqiqatının "VII-X əsrlərdə ərəbdilli Azərbaycan şairləri və ədibləri" adlanan II fəslinə nəzər salan kimi onlarca şəxsiyyətlərlə qarşılaşırıq ki, bunların da bir qisminin yaradıcılığı VII əsrə aiddir. Bunlar məvali adlanan şairlərdir ki, İslamın ilk illərində Ərəbistan mühitinə düşmüş, müəyyən qəbilənin və ya şəxsin nəzarəti və himayəsi altında yaşamışlar. Onların ədəbi-bədii yaradıcılığı VII əsrin ikinci, VIII yüzilliyin isə birinci yarısına aiddir. Bu şairlərin nüfuz və sayı o qədər çox olmuşdur ki, IX əsr alimi İbn Quteybə özündən əvvəlki təzkirəçilərə istinadən demişdir: "Mədinədə elə bir məvali şair yoxdur ki, o, əslən Azərbaycandan olmasın". Monoqrafiyada belə şairlərdən üçündən - Musa Şəhəvat, Əbu-l-Abbas əl-Əmə və İsmayıl ibn Yəşardan

* Malik Mahmudovun "Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər)" kitabına rəy.

geniş böhs edilməmiş. Müəllif onların şeirlərindən diqqətli təhlil əsasında belə bir düzgün nəticəyə gəlir ki, bu şairlərin bədii təfəkkürü Azərbaycan xalqının ədəbi-mədəni irsi ilə, milli zəminlə sıx bağlı olmuşdur. İsmayıl ibn Yəsar və onun həmvətənləri ərəb poeziyasının obrazlar sistemindən, vəznindən, bədii ifadə və təsvir vasitələrindən keyfi faydalanırlar da, ruhları, təbiətləri, intellektual qavrayışları baxımından azərbaycanlı olaraq qalmışlar. Yeri gəlmişkən, bir məsələni xüsusi qeyd etməliyəm. Malik Mahmudov həmin şairlərin azərbaycanlı olmasını sübut etmək üçün tutarı faktlar götürmüşdür. Arzumuz budur ki, həmin sahədə burjuva alimlərinin bəzi subyektiv mülahizələrini bir dəfəlik rədd etmək üçün müəllif axtarışlarını davam etdirsin, yeni faktlarla məvəli şairlərin azərbaycanlı olmasını həmin bəzi daha qüvvətləndirsin.

VII-X əsrlərdə Azərbaycanda Əbu bəkr Bərdici, Əbu Məad Xoylu, ibn Əhməd Bərdəi, Yaquub ibn Musa Ərdəbil, Musa Səlməsi, Əbu Abdullah əl-Mərəndi, Əbu Abdullah əl-Maraği və Əbu Əlqanda digər alim, şair, ədib yetişmişdir. Monoqrafiyanın haqqında danışılan ikinci fəslində otuz qədər belə şəxsiyyətdən bəhs olunması aydın göstərir ki, Azərbaycan xalqının elmi və bədii təfəkkürü VII-X əsrlərdə çoxun inkişaf yolu keçmişdir. Onlardan çoxunun əsərləri dövrümüzə qədər gəlib çıxmasa da, mənbələrdə adlarını çəkilməsi, filoloqların onların bəsinədə ifitax və hörmətlə danşması elmi nüfuz və müqəvələtə tutarı sübutdur. X əsr şairləri Məğlesi Marağaşinin və Bərxəvəşin Zəncənin yeni yüksək səviyyəli yazılmış dərin mündəricəli şeirlik onların həmin dövrdə Azərbaycanda ədəbi-bədii zövqün kamilliyini söyləməyə əsas verir. Beləliklə ədəbiyyatımızın ən qaranlıq mərhələlərindən birinə işıq salmış, bədii təfəkkürümüzün ardıcıl təkamülü inkarediləməz faktlarla təsdiq olmuşdur. Malik Mahmudov Azərbaycanı XI əsrdə şeir, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, təbiətşünaslıq sahəsində qazanan nailiyyətləri əvvəlki çağların birbaşa davamı və daha yüksək mərhələsi kimi qiymətləndirərkən tam düzgün elmi nəticə verir və oxucunu da bu hökmə inandırmağa nail olur. Belə ki, VII-X əsrlərin monoqrafiyası yaradılmış əlvan elmi-ədəbi mənzərəsi başqa mülahizəyə qapılmağa əsas vermir.

XI əsrdə Azərbaycanda poeziya istər key-

fiyyət, istərsə də kəmiyyət cəhətdən böyük uğurlar qazanır. Monoqrafiyada ərəbcə yazan ona qədər azərbaycanlı şairin yaradıcılığı təhlil olunur ki, bunların içərisində Mənsür Təbrizini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Malik Mahmudov bu maraqlı şairin ədəbiyyat, sənət baxımındakı mühüm mülahizələrini haqlı olaraq ədəbi fikrimizin böyük nailiyyəti hesab edir. Doğrudan da Mənsür Təbrizinin poeziyanın ictimai vəzifəsində, təsir qüvvəsində, sənətkarın xəlqiliyində dair fikirləri müasir ədəbiyyatşünaslığın nəticələrinə olduqca uyğun gəlir. Şair deyirdə ki, "şerim dostlarla, ruzmələrlə bir yerdə gedir, birlikdə addımlayır; dəsi qaldıqlarını xilas edir, qəzəbini düçar olanları öldürür"; "zəiflərdə elə bir qətiyyət vardır ki, taqətdən düşmüş hər kəs belə kəsərlə qılınca çevrilir", onun XI əsrdə söylənilmiş belə cəsarətli hökmlərini heyrtlənməmək olmur, XI əsr şairləri Xotib Ürməvi, Hüseyn Təbrizi, Əli Təbrizi, Nizami Təbrizi, İskafı Zəncəni bəsinədə monoqrafiyada verilən məlumatlar da yeniliyi ilə böyük maraqa doğurur, həmin dövrdə Azərbaycan poetik fikrin dərinliyinə dəlalat edir.

Tədqiqat işinin həmin fəslində nəzərə çarpan qüsür böyük ədəbiyyatşünas alim Xotib Təbrizinin ədəbi-nəzəri irsinə yer verilməmişdir. Doğrudur, müəllifin bu sahədə ayrıca olaraq iki monoqrafiyası ("Xotib Təbrizi", "Elm" nəşriyyatı, 1972 və "Piyada...Təbrizdən Şama qədər", "Yazıçı", 1982) çap olmuşdur. Malik Mahmudov əsərin həcmimin məhdudluğuna əsaslanıb Xotib Təbrizini ixtisara salmışdır. Fikrimizə, bu doğru yoldur deyildir. Belə ki, monoqrafiya ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatını tam və sistemli şəkildə araşdırmaq məqsədini daşıyır və buna görə də həmin ədəbiyyatın ən görkəmli siması olan Xotib Təbrizinin yaradıcılığın belə bir tədqiqat işində öz əksini tapması təəssüf doğurur. Yeri gəlmişkən, "Elm" nəşriyyatının ünvanına da öz iradımızı bildirmək istərdik. Tamam yeni faktlardan ibarət olan və Azərbaycan mədəniyyəti üçün sənballi töhfə sayılan bir əsərin həcminin süni surətdə məhdudlaşdırmaq doğru hərəkət sayıla bilməz.

Yazılı ədəbiyyatımızın klassik dövründə bədii nəsr nümunələri çox az yarandığından Azərbaycanın da janrı inkişaf tarixi bəsinədə təsəvvürlərimiz məhdud idi. "Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər" monoqrafiyasının dəyərli cəhətlərindən biri məhz bədii nəsrin

Azərbaycanda formalaşması probleminin Eyn əl-Quzatın "Vətəmindən ayrı düşmüş qorbin öz ölkösünün alimlərinə şikayəti" traktatı əsasında dərinləşdirilməsinə. Qısaca olaraq "Qorbin şikayəti" adlanan bu traktatın təhlilinə həsr olunmuş bölmə elmi sənballə, ədəbi-nəzəri dərinliyinə görə monoqrafiyanın ən dəyərli hissələrindəndir. Müəllif oxucunu tam inandırır ki, "Qorbin şikayəti" təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün ərəbdilli mədəniyyətdə ən qiymətli incilərdir. Ümmüyyətlə, istər Eyn əl-Quzat, istərsə də Şihabəddin Şahrəvərdi irsinin ədəbi baxımdan təhlilinə həsr olunmuş bölmələr Azərbaycan xalqının bədii və fəlsəfi təfəkkürünün təkamülünü ardıcıl olaraq izləmək üçün zəngin material verir. Bu şəxsiyyətlərin mübarizə ideallarını, feodal zəhniyyətinə qarşı apardıqları cəsarətli mübarizəsi, dövrün, mühtin demokratik fikirlərini yaradıcılıqlarında əks etdirməsi, şəxsiyyət azadlığına etirazlı çağırışın oxucuda belə bir qəti inam yaradır ki, Azərbaycanın ən yaxşı zəkaları həmişə işıqlığa, ictimai ədalətə cam atmış, bu yolda canlarını qurban vermişlər.

Monoqrafiyada XII əsrin birinci yarısında yaşamış Yusif Xoynulun ədəbi, elmi irsi geniş təhlil olmuşdur. Bu görkəmli alimin ədəbiyyatşünaslıq sahəsində Xotib Təbrizinin yolu ilə getməsi, dövrünün müxtəlif elmlərinə dair ədəbiyyatçı fikirlərini Azərbaycanı ədəbi və elmi fikrin nailiyyəti kimi qiymətləndirilməsi tədqiqat işinin müsbət keyfiyyəti sayılmalıdır. Xüsəsen ona görə ki, Yusif Xoylu yaradıcılığı oxuculara indiyə qədər tanış deyildi və məhz Malik Mahmudovun tədqiqat sayəsində onun zəngin irsi elm aləminə yola tapılmışdır.

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında intibah dövrü kimi qiymətləndirilir. Lakin bu intibahın zəmini və kökləri derindən araşdırılmadığından XII əsrdəki çoxun yüksəliş bəzən göyündəmişə hadisə təsiri buraxa bilər. Malik Mahmudovun monoqrafiyası bütün bu tördəddi və şübhələrə, inamsızlığa son qoyur, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin bitüvlüyünü, varisliyini, ardıcıl təkamülünü əsaslandırır, Nizami əsərinin intibahını milli təfəkkürün öz inkişafının östəncisi, bəhrəsi kimi qiymətləndirməyə tutarı faktlarla kömək edir.

Monoqrafiyanın sözsüz məziyyətləri, üstün cəhətləri mənzərəsində onun çatışmayan cəhət-

ləri bir o qədər gözə çarpmasa da, bəzi arzu və iradlarımızı qeyd etmək istərdik.

Aydın məsələdir ki, xalqın dörd əsrlik mədəniyyətinin bir tədqiqat işində tam əksini tapmasını müəlliflərin tələb etmək olmaz. Lakin biz Malik Mahmudovun imkanlarına, tədqiqatçılıq səriştəsinə, elmi məsuliyyətinə yaxından bələd olduğumuzdan ondan daha çox şey gözləməyə haqqımız vardır. Bu mənadə tədqiqat işində X əsrin görkəmli alimi və nəsrli bədii əz-Zaman Həmədədinin irsindən bəhs edilsəydi məqsədə uyğun olardı. Belə ki, Azərbaycan torpağının yetişdirdiyi olan, Həmədəni öz yaradıcılığı ilə ərəbdilli nəsrə yeni istiqamət açan şəxsiyyətlərdən biridir. Həbəli XI əsrdə özünün kəskin şeirləri ilə hakimləri təşviş salan Əbu Yələdan da bəhs olunmamışdır. Həlbuki bir sıra mənbələr Əbu Yələnın Azərbaycanı ədəbdə doğulduğunu təsdiq edirlər. Yaradıcılığı Azərbaycanı başbaşa bağlı olan Məsud ibn Namdarnın da ədəbi irsi müəllifin nəzərindən yayınmışdır. Göstərilən şəxsiyyətlərin yaradıcılığı müəllifi yaxşı tanıyır və onlar haqqında kifayət qədər məlumat vardır. Buna görə də Malik Mahmudov bu sənətkarların yaradıcılığına da monoqrafiyada yer versəydi pis olmazdı.

Professor Malik Mahmudov VII-XII əsr Azərbaycan mədəniyyətini əsas tədqiqatçılarından. Biz onun tədqiqatları vasitəsilə yüzə qədər yeni şəxsiyyətlə tanış olmaq imkanı əldə edirik. Şübhəsiz ki, M.Mahmudovun bu fundamental əsərinin əsasında gələcəkdə onlarca tədqiqat işi yaranacaq, elmi və ədəbi fikrimizin tarixi mənzərəsi daha da əlvanlaşacaqdır. Azərbaycan SSR EA-nın müvafiq institutları bu bərədə düşünməli, qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində yeni kadrların yaranması üçün lazımı şərait yaratmalıdırlar. Ərəb dilində yazılmış bədii və fəlsəfi nəsr nümunələrinin döğmə dilimizə tərcümə olunması, onların rus dilində nəşri işinin təşkil edilməsi, dünyanın müxtəlif kitabxanalarına səpələnməmiş nümunələrini axtarıb tapılması qarşıda duran mühüm məsələdir. Məhz belə olan surətdə Azərbaycan KP MK-nin klassik irsimizə olan qayğı və diqqətinə alimlərimiz layiqli cavab verə bilərlər.